

об'єкти як багатооб'єктні системи. Іншими словами, слідоутворюючим об'єктом є не окремо взятий об'єкт А або Б, а сукупність взаємодіючих об'єктів як єдине ціле, тобто системне утворення. В свою чергу, під слідосприймаючим об'єктом розуміється сукупність об'єктів, що мають сліди і утворюють цілісну систему, а не окремо взятий об'єкт зі слідами. Системний підхід пов'язаний з використанням вищого рівня причинно-наслідкового зв'язку між слідоутворюючим об'єктом і слідом, тобто рівня причинності як взаємодії, при якій відтворюється множина безпосередніх взаємодій, що становлять цілісну систему.

Якщо підвести підсумок наведеному, то сутність системного підходу до вивчення слідів, що утворилися при взаємодії об'єктів, полягає у тому, що «від вивчення сліду і його взаємозв'язку з конкретним об'єктом необхідний перехід до дослідження закономірностей зв'язку різноманітних слідів і відповідних їм об'єктів, що брали участь у слідоутворенні»¹.

Системний підхід до аналізу слідів дає можливість підсумовувати інформацію на об'єктах в єдину сукупність, що сприяє вирішенню поставленого перед експертами завдання.

Надійшла до редколегії 20.07.98

ТРИБУНА ДОКТОРАНТА

А. СТЕПАНЮК, доц. НЮА України

ОБ'ЄКТ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ТА УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Для теорії кримінально-виконавчого права характерні спрямованість на дослідження об'єкта ексекутивної діяльності, проникнення в сутність виконання покарання. Дослідження об'єкта діяльності органів та установ виконання покарань ґрунтується на:

1) панівному уявленні про покарання, яке знайшло своє відображення в проекті КК України;

2) структуруванні діяльності органів та установ виконання покарань, що було здійснене в кримінально-виконавчому праві²;

¹ *Центров Е. Е. Взаимосвязь следов преступника и потерпевшего//Вести. МГУ. Сер. Право. 1986. № 1. С. 37.*

² *Див.: Степанюк А. Ф. Структурно-функциональная характеристика деятельности по исполнению наказаний//Пробл. законности. 1996. Вып. 31. С. 137—145.*

3) визначеній точці зору, яка виступає способом зосередження, що дозволяє бачити об'єкт в процесуальному світлі.

Взагалі діяльність органів та установ виконання покарань носить процесуальний характер, відображаючи закономірний хід розвитку кримінальної відповідальності до стадії виконання покарань, а, наприклад, організаційна та просторова структура установ виконання покарань постає способом відображення закономірного зв'язку між складовими елементами діяльності з виконання покарань. Відтворюючи взаємне розташування та зв'язок складових частин діяльності органів та установ виконання покарань, структура установ виконання покарань поперед усе уособлює в собі послідовність етапів, стадій в розвитку діяльності з виконання покарань як двоєдиного процесу виконання-відбування покарання, що є проміжною ланкою між метою виконання покарань та результатом.

Слід звернути увагу на те, що в основі бачення діяльності з виконання покарань як системи знаходиться не стільки пізнання її внутрішньої побудови, констатування обов'язкових для системи компонентів, не матеріально-предметні умови діяльності органів та установ виконання покарань, скільки двоєдиний процес виконання-відбування покарань, який визначає обличчя об'єкта діяльності, її специфіку, своєрідність та задає її цілісність. «Процес» постає як перша висхідна категорія системного аналізу; вона визначає першу верству системного бачення будь-якого об'єкта¹. *Тому головною проблемою, найбільш важливим теоретичним питанням, яке потребує вивчення, осягнення, засвоєння в кримінально-виконавчому праві, є характеристика юридичного процесу виконання-відбування покарання, що становить об'єкт діяльності органів та установ виконання покарань.*

Якщо з діяльності органів та установ виконання покарань подумки відняти процеси виконання чи відбування покарань, що здійснюються в кримінально-виконавчій системі, то від діяльності органів та установ виконання покарань взагалі нічого не залишиться. Це ж саме можна висловити й інакше: коли в кримінально-виконавчій системі розгортаються конкретні процеси виконання-відбування покарання, то з боку їх ставлення до об'єкта діяльності вони і є діяльністю з виконання покарання. З іншого ж боку, як підпорядковані меті виконання покарання, меті кари дії адміністрації органів та установ виконання покарань та поведінка засуджених, що є зовнішніми проявами діяльності, виявляють себе як процеси виконання-відбування покарання.

¹ Див.: Щедровицкий Г. П. Избранные труды. М., 1995. С. 254.

-Процес виконання і процес відбування є сукупністю дій, необхідних для здійснення покарання, через те, що саме процесуальність як спосіб існування об'єкта створює його внутрішню диференційованість, а замкненість процесу на собі робить цю диференційованість стійкою — завдяки постійним повторюванням самого процесу¹.

Хоча діяльність органів та установ виконання покарання характеризується не одним, а цілою низкою різноманітних процесів, що віддзеркалюють різнонаправленість органів та установ виконання покарання в їх сучасному становищі, однак з декількох напрямків діяльності органів та установ виконання покарань *діяльність з виконання покарань є основним, визначальним в даній сукупності, домінуючим процесом, що підпорядковує собі все інше, панівним над ними.* Діяльність з виконання покарань є відмінною особливістю діяльності органів та установ виконання покарань.

Вузловим моментом логічної структури діяльності органів та установ виконання покарань виступає така специфічна парна правова категорія, як виконання-відбування покарання. Звертаючи увагу на те, що парність характерна для всіх явищ і процесів об'єктивного світу, А. Васильєв вважає, що розгляд в складі понятійного апарату будь-якої науки певних категорій та понять як парних вже само по собі відображає діалектику відносин між співвідносними явищами, які знайшли своє відображення і які вивчаються, а це прокладає дорогу для з'ясування зв'язків між їх протилежними сторонами, відкриває шлях пізнання закону їх взаємодії та єдності².

Узяється, що саме з дослідження двоєдиного процесу виконання-відбування покарання слід починати характеристику діяльності з виконання покарань і тимчасово залишити решту елементів діяльності по виконанню покарань поза увагою.

Об'єкт ексекутивної діяльності органів та установ виконання покарання виступає в двох якостях — в процесі виконання і процесі відбування покарання, однак відмінність в ньому виконання покарання, як істотного, від відбування покарання, як неістотного, не абсолютна, а відносна.

Виконання і відбування покарання — дві сторони дійсності — практичної діяльності органів і установ виконання покарань. Діяльність органів та установ виконання покарань в сучасному її вигляді загалом є єдність сутності і явища, внутрішнього і зовнішнього, необхідного і випадкового. Розвива-

¹ Див.: *Фофанов В. П.* Социальная деятельность как система. Новосибирск, 1981. С. 44.

² Див.: *Васильев А. М.* Правовые категории. Методические аспекты разработки системы категорий теории права. М., 1976, С. 241.

ючи це судження, слід сказати, що коли процес виконання покарання в діяльності адміністрації органів і установ виконання покарань характеризується необхідністю, то процес відбування покарання засудженими — це відносна випадковість. Механізм виконання покарання як сукупність стадій і процесів кримінально-виконавчої системи, має необхідний, цілком визначений характер. Поява в сфері її функціонування того чи іншого засудженого має *відносно* випадковий характер, визначений наявністю низки факторів (суспільна небезпека вчиненого діяння, суспільна небезпека особи, вид і розмір покарання, наявність обтяжуючих чи пом'якшуючих відповідальність обставин та ін.). Саме ці випадковості надають індивідуальний вигляд процесам виконання-відбування покарання. Без випадковостей природні і суспільні процеси виступали б як фатально визначені¹, а діяльність з виконання покарань мала б містичний вигляд.

Найбільш поширене співвідношення між виконанням і відбуванням покарання, як варіант реалізації методу сходження від абстрактного до конкретного, має місце, коли виконання покарання виступає в ролі начебто загального процесу, що обумовлює межі відбування покарання. Виконання покарання одночасно є і специфічним процесом, що здійснюється нарівні з відбуванням, а оскільки ці процеси співпадають один з одним в часі, то вони зливаються. Виконання і відбування покарання — це сторони об'єкта діяльності з виконання покарання, що пов'язані відношенням взаємоналежності та взаємозаперечення. Ця складна взаємодія виконання та відбування покарання, що є протилежностями в структурі діяльності органів та установ виконання покарань, постає причиною, джерелом розвитку кримінально-виконавчої системи як органічного цілого. Виконання та відбування покарання належать одне одному і тим самим, як сторони об'єкта діяльності органів та установ виконання покарання, мають відповідні засновки всередині цієї діяльності, тобто система діяльності органів та установ виконання покарання, кримінально-виконавча система мають свої засновки всередині себе.

Таким чином, властива діяльності органів та установ виконання покарань внутрішня суперечність, що міститься в об'єкті діяльності, в процесі виконання-відбування покарання є джерелом розвитку діяльності з реалізації кари.

Запровадження поняття «виконання покарання» для процесуальної характеристики об'єкта діяльності з виконання покарань передбачає, що визначення його відмінних властивостей з необхідністю взаємопов'язано з описом якостей, що

¹ Див.: *Необходимость и случайность*. К., 1988. С. 106.

притаманні і процесу відбування покарання в його специфічній визначеності.

В процесі виконання-відбування покарання, що являє собою безперечну єдність, не становить зусиль вичленувати дві сторони, що його складають і утворюють властивість, якість об'єкта діяльності органів та установ виконання покарання, що обумовлена цим цілісним співвідношенням, не існує поза ним. В діяльності органів і установ виконання покарання процес виконання і кореспондуючий йому процес відбування покарання перебувають в стосунках кореляції¹, характеризуються своїм співвідношенням одночасно і як обумовлене, і як обумовлююче.

Виконання та відбування покарання мають різну значущість. Виконання покарання визначає загальний характер конкретного процесу відбування покарання, межі правообмежень засуджених. Мінливість же співвідношення між виконанням та відбуванням покарань залежить від додаткових чинників.

Виконання покарання не може відбутись без відповідного йому процесу відбування покарання. До того ж в своїй обумовленості як виконання, так і відбування покарання, що є елементами системи діяльності органів та установ виконання покарань, виконують цілком визначену функцію, мають своє призначення.

Виконання і відбування покарання як моменти, окремі сторони єдиного об'єкта діяльності органів та установ виконання покарань є типовим зразком системи диференціації, причому їх зміст завжди визначається цілісним відношенням, в яке вони включені. Процес виконання і процес відбування не можуть існувати самі по собі. Виконання можливе постільки, поскільки здійснюється відбування покарання, і навпаки. Виконання і відбування покарання існують в їх кількісній та якісній обумовленості і перебувають, як вже було сказано, у відношенні кореляції між собою, тобто вони є співвідносні, узгоджені, взаємопов'язані. Процес виконання покарання слід вивчати в єдності з процесом відбування. Але що означає вивчати їх в єдності? Для конкретно-правового дослідження це питання викликає певну складність. Проблема виконання-відбування покарання має для кримінально-виконавчого права цілком конкретний і у вищій мірі діловий зміст. Ця проблема передусім є методологічною, її вирішення потребує конкретно-правового дослідження, аналізу, що проникає в процес і результат ексекутивної діяльності органів та установ виконання покарань.

¹ *Кореляція* (від лат. *correlatio*) — співвідношення, відповідність, взаємозв'язок, взаємозалежність предметів, явищ або понять.

Виконання-відбування покарання відрізняється конкретністю, тобто це реально існуючий об'єкт ексекутивної діяльності органів і установ виконання покарань, цілісне утворення у внутрішній сутносній єдності всіх його сторін, зв'язків і відносин, єдине ціле у всіх його часткових та особливих проявах. Відображення цього конкретного в пізнанні, науці кримінально-виконавчого права є відтворенням об'єктивної конкретності діяльності органів та установ покарань в цілісній системі теоретичних знань.

Об'єкт ексекутивної діяльності органів та установ виконання покарань як фрагмент дійсності, не є певним закладним утворенням. Діалектичний підхід вимагає всі об'єкти роздивлятися у русі. Тому поняття «об'єкт» і «процес» співвідносні. Якщо процес є певним якісно визначеним типом руху, то будь-який об'єкт є процесуальним¹. Саме тому об'єкт діяльності з виконання покарань — це і є процес виконання-відбування покарань. При цьому, коли йдеться про об'єкт, мається на увазі момент сталості у визначеному об'єктивно існуючому якісно специфічному процесі. Коли ж йдеться про процес, мається на увазі момент мінливості у певному якісно специфічному об'єкті².

Характеристика процесів виконання-відбування покарання як самостійного елемента діяльності з виконання покарань не повинна привести до стану, коли пізнання процесів виконання-відбування покарання як об'єкта залишить поза сферою уваги дослідника власне сам об'єкт — як елемент діяльності з виконання покарань. Процеси виконання-відбування покарання є з'єднанням, сукупністю станів об'єкта діяльності в їх взаємозв'язках, взаємообумовленості, способі відносин взаємної залежності між складовими частинами об'єкта. Такий підхід, тобто структурне зображення об'єкта діяльності з виконання покарань, повинен відповідати, з одного боку, відображенню динаміки процесів виконання-відбування покарань в їх розвитку, зміні під впливом детермінуючих їх чинників, а з іншого боку, зображення, опис, позначення об'єкта діяльності з виконання покарань як підмурку, об'єктивної реальності потребує поєднання процесів виконання-відбування покарання з матеріально-предметними умовами діяльності органів і установ виконання покарань.

Тому обмежитись характеристикою (дослідженням) процесу виконання-відбування покарання явно недостатньо, щоб мати уявлення про діяльність з виконання покарань як про систему, щоб дати повне та практично значуще зображення

¹ Див.: Фофанов В. П. Вказ. праця. С. 43.

² Див.: Там же.

досліджуваного системного об'єкта. Неодмінною умовою існування будь-якої системи є *матеріал*. Саме процес і матеріал створюють те *вихідне протиставлення*, на підставі якого і навколо якого будується потім системний аналіз і створюється його основні категорії¹.

Разом з тим проникнення в сутність процесу виконання-відбування покарання, розкриття механізмів цих процесів потребує на першому етапі дослідження їх відокремлення, умовного відмежування від матеріально-предметних умов діяльності органів та установ виконання покарань. Однак пізніше цілісне уявлення про діяльність органів та установ виконання покарань, системний підхід для отримання достатньо повного знання, розуміння ексекутивної діяльності в подальшому викликає необхідність наступної структурно-функціональної характеристики діяльності-з виконання покарань, яка дозволяє зібрати компоненти діяльності в єдине ціле, з'єднати їх разом, накласти процеси виконання-відбування покарання на матеріально-предметні умови.

Діяльність органів і установ виконання покарання є системою тому, що вона включає до себе бінарний процес виконання-відбування покарання, протиріччя, в якому є дві сторони, котрі як зумовлюють, так і заперечують одна іншу.

Двоєдиний процес виконання-відбування покарання є джерелом саморозвитку, саморуку об'єкта діяльності з виконання покарання через те, що в ньому імманентно характерна боротьба двох протилежностей — процесу виконання та процесу відбування покарання. Разом з тим розуміння об'єкта діяльності органів і установ виконання покарань як суперечного в собі бінарного процесу виконання-відбування покарання дозволяє мати уявлення про діяльність органів і установ виконання покарання як про цілісне, внутрішньо суперечливе утворення. Процесуальне розуміння об'єкта діяльності органів та установ покарання стає можливим при вищелюванні процесу виконання і процесу відбування покарання. Взаємна обумовленість виконання і відбування покарання створює об'єкт діяльності органів та установ виконання покарань в його протиріччі самодостатнім утворенням. Саме взаємообумовленість процесів виконання і відбування покарань виступає як міра цілісності об'єкта діяльності органів та установ виконання покарань. Діяльність органів та установ виконання покарань, як система не є однорідним, внутрішньо розчленованим цілим. Процесуальний підхід до визначення об'єкта діяльності органів та установ виконання покарань дозволяє роздивлятися процес виконання і процес

¹ Див.: Щедровицкий Г. П. Вказ. праця. С. 256.

відбування покарань як протилежні сторони об'єкта, що взаємно зумовлюють та взаємно заперечують одна іншу. Вирізнєння та характеристика процесу виконання і процесу відбування покарання є першим рівнем членування системи діяльності органів та установ виконання покарань.

Вирізнєння доцільних процесів виконання та відбування покарання як таких, що складають зміст діяльності адміністрації установ виконання покарань та поведінки засуджених, природно, ставить питання про зв'язуючі їх внутрішні відносини. Діяльність адміністрації установ виконання покарань зовсім не постає аддитивним процесом, що складається із суми дій, які здійснюються при реалізації кари. Тому дії адміністрації установ виконання покарань з виконання покарання і поведінка засуджених, яка характеризується як відбування покарання, це не особливі відмінності, які включаються в склад діяльності з виконання покарань.

В філософії існує судження, що невід'ємною властивістю структури будь-якого об'єкта і процесу є його внутрішні протилежності. Таким чином, такому явищу, як бінарний, двоєдиний процес «виконання-відбування» покарання, що характеризується внутрішньою суперечністю, також властиві свої специфічні протиріччя, які можна розкрити конкретним аналізом. Суперечність процесу «виконання-відбування» покарання об'єктивно детермінована, оскільки кожне явище є єдністю протилежностей. Можна сказати, що об'єкт (процес) виконання покарання і об'єкт (процес) відбування покарання є внутрішніми протилежними сторонами, тенденціями, визначальними напрямками розвитку бінарного, дуалістичного процесу виконання-відбування покарання. При розкритті поняття об'єкта виконання-відбування покарання важливо врахувати характер зв'язку та взаємодії між цими протилежностями, їх структуру. В єдиному цілому процесі виконання-відбування покарання як виконання, так і відбування, як сторони єдиного цілого, існують остільки, оскільки існує інша, протилежна їй сторона. Як аверс і реверс, які є двома сторонами однієї медалі, виконання і відбування покарання, що створюють протилежність, не просто співіснують поряд, а взаємопороджують і взаємообумовлюють одне одного. Разом з тим виконання і відбування покарання, як дві сторони протилежності, мають різну значущість. Відбування покарання існує в межах виконання покарання і підпорядковується йому. Діяльність з виконання покарання визначає загальний характер відбування покарання, межі його прояву. Однак відбування покарання не постає пасивним виразом виконання

покарання, воно впливає на процес виконання, ускладнюючи, прискорюючи чи сповільнюючи його.

Відбування покарання, що зв'язане з його виконанням, виступає безпосередньо формою прояву і доповненням виконання покарання. Детермінуючі чинники, що породжують відбування покарання, доповнюють головні чинники, що породжують виконання та надають виконанню покарання своєрідність, даний конкретний вид. Діяльність адміністрації органів та установ виконання покарання з реалізації кари розгортається в конкретних умовах, при наявності певних обставин, що характеризують і процес відбування покарання.

Виконання покарання містить в неявному вигляді відбування як свою протилежність, розкриває через нього свою природу, і навпаки, відбування покарання містить виконання як свою протилежність, розкриває через нього свої особливості, воно існує остільки, оскільки існує виконання, є реальністю лише по відношенню до виконання. І виконання, і відбування покарання виступають взаємно мірами одне одного через те, що не існує ні чистого виконання, ні чистого відбування покарання.

Однак роздвоєність об'єкта діяльності адміністрації органів та установ виконання покарань на виконання та відбування не означає зовнішнього відношення між протилежностями. Для єдиного процесу виконання-відбування покарання характерні взаємообумовленість, взаємопроникливість протилежних сторін, властивостей, тенденцій розвитку. Маючи однаковий обсяг, але різний зміст, поняття «виконання покарання» і «відбування покарання» є еквіполентними, тобто в однаковій мірі значущими.

Виконання і відбування покарання, як сторони єдиного цілого процесу, що є протилежностями, не тільки знаходяться у взаємозв'язку, але одночасно і взаємовиключають, взаємовідштовхують одне одного. Проявляється це в конфліктних відносинах між адміністрацією органів та установ виконання покарань і засудженими, в протистоянні суб'єктів виконання та відбування покарання.

На наявність вкрай жорсткої конфронтації між засудженими і представниками адміністрації органів та установ виконання покарань вже неодноразово зверталась увага в літературі. Так, А. Северов, що побачив проблему дещо однобічно і не провів розподіл між причинами і умовами такої конфронтації, вважає, що в основі існуючих суперечностей лежать не тільки причини, пов'язані з особливостями особи та середовища засуджених (делінквентні соціальні установки, вороже сприйняття співробітників органів внутрішніх справ, акцентуації і патології характеру, тяжкі психічні стани, що

викликані накопиченням афективної депривації у зв'язку з дефіцитом повноцінного людського спілкування, «втрати особистості» через розрив звичних соціальних зв'язків та ін.), а й педагогічно нездатні дії представників адміністрації (грубість, фамільярність, упередженість, ураження особистої гідності, шантаж, порушення законності, розрив між словом та ділом та ін.)¹.

У зв'язку з цим уявляється, що наукове пізнання, яке відображає сутність застосування покарання, не може обмежуватись зазначенням міжособистої конфронтації, а передусім повинно ідеально відтворювати суперечливу структуру процесу виконання-відбування покарання. При цьому кримінально-виконавче право не повинно задовольнятися голою констатацією подвійності, дуалізму виконання і відбування покарання. Абстрактна констатація дуалізму процесу виконання-відбування покарання недостатня — потрібен конкретний аналіз їх зв'язків у відповідних межах, які відзначаються потребами практики виконання покарань, щоб знайти різні способи теоретичного вирішення виявленої полярності. Завдання дослідника знаходить свій вираз не у винаході штучних шляхів і технічних засобів вирішення, збереження чи усунення реально існуючих суперечностей. Наукове дослідження повинно простежити, як протиріччя самі розв'язуються в реальній дійсності. Там, де відома тенденція і форма майбутнього вирішення протилежностей, практичне ставлення до них полягає у сприянні цим процесам².

Тому уявляється надуманою і відірваною від реалій виконання покарань пропозиція запровадити в кримінально-виконавчий процес педагогіку співробітництва між адміністрацією органів та установ виконання покарань та засудженими³. Інша справа, коли запропоновані експерименти будуть проводитись не суб'єктами, а учасниками діяльності з виконання покарань поза власне процесом виконання-відбування покарання, в соціально-педагогічній діяльності, а головне — не за рахунок державного бюджету.

Надійшла до редколегії 13.08.98

¹ Див.: Северов А. П. О целях наказания (психолого-педагогический аспект)//Проблемы юридической науки и правоохранительной практики, К., 1994. С. 89—90.

² Див.: Диалектический материализм/Под ред. А. П. Шептулина, М., 1974. С. 293.

³ Див.: Наказание и исправление преступников/Под ред. Ю. М. Антоняна, М., 1992. С. 4.